черепів. Завдання ускладнюється й тим, що всі чотири екземпляри належать жінкам. Відомості ж про жіночі черепи інших культур здебільшого відсутні або менш численні, ніж про чоловічі черепи. Однак автор вважає потрібним звернути увагу на ряд своєрідних рис, передусім на характерну морфологічну різнотипність. Так, значні коливання дають величини черепного покажчика. У двох випадках з чотирьох спостерігається помітне зрушення від ортогнатності до мезогнатності. На це слід вказати ще тому, що зазначена особливість представлена у черепів не з одного, а з двох різних могильників. Серед європейських груп таке зрушення простежується частіше на півдні, ніж на півночі, що якоюсь мірою дає підставу припускати наявність зв'язку дослідженої групи з людьми більш південних областей. На різноманітність форми мозкової коробки серед фракійських краніологічних серій звернула увагу М. С. Великанова у монографії, присвяченій давньому населенню Молдавії [3].

Джерела липицької культури археологи шукають, як згадувалось вище, на території сучасної Румунії. Антропологічні спостереження, таким чином, не суперечать уявленням дослідників про зв'язок липицького населення з фракійським світом.

Антропологічний матеріал наступного періоду з даної території зараз відсутній. Проте навряд чи можна припустити, що участь липицької культури, яка має незначний ареал, була відчутною в дальшому етногенезі населення Подністров'я.

Т. С. КОНДУКТОРОВА

Антропологический тип людей липицкой культуры

Резюме

В настоящее время известны четыре черепа людей липицкой культуры (все женские). Два из них происходят из могильника у с. Звенигород Пустомытовского р-на Львовской обл. в уроч. Гоева Гора, два других — из могильника у с. Болотное Перемышлянского р-на Львовской обл. в уроч. Оселище.

Черепа липицкой культуры в среднем имеют мезокранную форму мозговой коробки. Размеры ее средние, как и размеры лица. Орбиты относительно высокие, а нос — среднеширокий. Горизонтальная профилировка лица резко выражена. Переносье выступает средне. Для исследования черепов характерна морфологическая разнотипность. Так, большие колебания показывают величины черепного указателя. В двух случаях наблюдается заметный сдвиг от ортогнатности к мезогнатности. Эта черта в какой-то мере дает основание предполагать наличие связи исследованной группы с людьми более южных областей. Антропологические наблюдения не противоречат представлениям археологов о связи липицкой культуры с фракийским миром.

І. Ф. ТОЦЬКА

Нові дослідження підлоги Софії Київської

У 1974—1975 рр. під час охоронних археологічних досліджень, пов'язаних з роботами по перекладці електрокабеля в Софійському соборі, здобуті нові дані про стародавню підлогу храму.

Підлога Софійського собору відігравала велику роль в оздобленні інтер'єру, тому її влаштуванню приділяли постійну увагу як в XI ст., так і в наступні часи. Під час археологічних досліджень Д. В. Мілєєва (1909 р.), експедиції АН УРСР (1936 р.) та широких розкопок під

[3] *Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. М., 1975.

керівництвом М. К. Каргера (1939—1940 та 1949—1952 рр.) була детально вивчена підлога у вівтарях та трансепті собору. М. К. Каргер опублікував переконливу реконструкцію візерунка мозаїчної підлоги головного вівтаря, жертовника та трансепту [1]. Крім первісного шару мозаїки у 1930—1950 рр. знайдені залишки пізніших нашарувань. До них належить підлога XII ст. із квадратних полив'яних плиток (10,5 × × 10,5 см) біля південно-східного підкупольного стовпа, а також полив'яних плиток та смальт у вівтарі Михаїла (тут же під стінами виявлено великі квадратні цеглини з двоколірною поливою), підлога XVII (з круглих та лекальних полив'яних плит у центральному вівтарі) та XVIII ст. з шестигранних неполив'яних плиток у вівтарі Георгія і в центральній абсиді [2].

У бокових нефах храму давня підлога in situ не знайдена. Дослідники вважали, що тут були застосовані кольорові майолікові плитки, численні фрагменти яких зібрано під час розкопок [3].

Цінні відомості про оздоблення підлоги північної башти дали дослідження (1939, 1949, 1961 рр.) М. К. Каргера. Сходи башти було прикрашено мозаїкою, середню площадку — великими полив'яними плитами, а нижні східці біля порталу — шиферними [4]. У 1954—1955 рр. В. Богусевич та В. Волков відкрили у східному торці колишньої північної галереї підлогу усипальні, викладену з великих двоколірних полив'яних плит [5].

Таким чином, здобуті матеріали дають уявлення про давню підлогу вівтарної частини собору, трансепту, північної башти та усипальниці. Решта приміщень з цієї точки зору не вивчалась зовсім. Тому нашим завданням було дослідження підлоги на хорах та в колишніх галереях собору.

Взимку 1974—1975 рр. на значній площі хорів було знято чавунні плити XIX ст. і вивчено нижні шари [6]. Ці плити лежали на піску, який містив багато будівельного грузу давніх часів. На глибині 8—10 см під чавунною підлогою відкрито давнє покриття з полив'яних керамічних плит, які зафіксовано майже по всій південній ділянці хорів, але найкраще підлога збереглася перед вівтарем та між пучковим стовпом і парапетом. В інших місцях поверхня керамічних плит зруйнована, від поливи залишилися невеличкі фрагменти, але основа їх міцна і контури простежуються дуже чітко.

Плити великі за розміром: площа 0,70×0,70 (0,71×0,71) м, товщина близько 5,5 см. Керамічна маса блідо-рожева, однорідна, добре замішана. Інколи в тісті трапляються великі білі зернини кварцу. Полива двоколірна: на темно-зеленому фоні жовті розводи (під мармур). Тільки біля вівтаря під стіною полива на плиті має брунатно-вишневий відтінок (можливо, внаслідок руйнування її кольору).

Відкриті плити підлоги на хорах аналогічні тим, що були раніше знайдені в усипальниці та в північній башті. Попередні дослідники датували їх кінцем XI ст., виходячи з загальної концепції більш пізнього (порівняно з п'ятинефним ядром собору) датування цих приміщень [7]. Але дослідження останніх років, зокрема аналізи фрескових розчинів,

---

[1] *Каргер М. К.* Древний Киев. М.; Л., 1961, т. 2, с. 182—205.

[2] Там же, с. 185, 186, 188, 194, 198, 200.

[3] Там же, с. 204—205.

[4] *Кресальный Н. И.* Новые исследования северо-западной башни Софии Киевской.— В кн.: Древнерусское искусство (Художественная культура домонгольской Руси). М., 1972, с. 65—79.

[5] Там же, с. 73; *Тоцька І. Ф., Єрко О. Ф.* До історії північної галереї Софії Київської.— В кн.: Археологічні дослідження Стародавнього Києва. К., 1976, с. 119—130.

[6] *Тоцкая И. Ф.* Отчет об охранных археологических работах на территории Софийского заповедника в Киеве. 1974—1975 гг.— НА ІА УРСР та Софійського заповідника.

[7] *Кресальный Н. И.* Указ. соч., с. 73.

довели, що розписи галерей і башт були виконані одночасно з розписами центрального ядра, а усипальниця споруджена разом з північною галереєю як її складова частина [8]. Отже, немає підстав пізнішим часом датувати керамічну підлогу північної башти та усипальниці. Вивчення керамічної підлоги хорів також переконує у цьому. Плити на хорах щільно покладені на потужний шар цем'янкового розчину. Відсутність щілин між ними, збереження нижньої частини плит навіть там, де поверхня зруйнована, перетворюють підлогу на моноліт, що виключає можливість пізнішого її виникнення. Вважаємо, що вона була зроблена одночасно з побудовою Софійського собору, тобто у першій половині XI ст.

Під стінами керамічні плити щільно прилягають до нижнього краю фрески. Деформація підлоги, як і на першому поверсі, тут відсутня. Деякі дослідники на користь висновку про пізніше спорудження підлоги часто наводять той факт, що вона підходить впритул до нижньої кромки фрески, закриваючи останню. Але таке явище природно випливає з самого процесу оздоблення приміщення: спочатку робилася так звана «чорна» підлога (в Софії — це шар цем'янкового розчину), по ній ходили під час виконання настінних розписів, і тільки після їх закінчення викладалась «чиста» підлога. Така послідовність робіт звільняла художників від піклування про неї, оскільки усувалась небезпека пошкодження плиток риштуванням або забруднення тинком, фарбою тощо. Отже, як правило, фресковий тинк затерто на «чорну» підлогу, а шар «чистої» закриває його нижній край.

У північній частині хорів полив'яні плити in situ не знайдено, але їх відбитки добре видно на цем'янковому розчині, який зберігся на значній площі приміщення. У південній частині, перед абсидою, трапився фрагмент більш пізньої підлоги з тонких цегляних керамічних плиток без поливи розміром 23×23×2,5 см; 18×19×2,5 см; 20,5×20,5× × 2 см. Розчин піщано-вапняковий. Ця підлога лежить безпосередньо на плитах XI ст. і піднята над ними на 6—7 см. Чавунні плити XIX ст. покладено на неї майже без підсипки.

Аналогічна підлога збереглася в склепі, де поховано сім митрополитів, збудованому під південною зовнішньою галереєю собору. Найстарше з поховань — Рафаїла Заборовського (1747 р.), отже, склеп можна датувати першою половиною XVIII ст. Це дає підстави відносити до того ж часу й знайдену нами підлогу.

В трансепті, на першому поверсі собору ми відкрили фрагмент мозаїчної підлоги, який не помітили попередні дослідники (він позначений на плані розкопок М. К. Каргера). Цей фрагмент площею 0,5 × 0,4 м розташований у північному кутку північно-західного хрещатого підкупольного стовпа. Геометричний орнамент складається з квадратних чорних та трикутних жовтих смальт великого розміру: чорні — 6×6 см, жовті — 4×4×6 см. Орнамент має вигляд поздовжньої стрічки, утвореної з двоколірних чорно-жовтих квадратів. Простір між нею та кладкою стовпа заповнено суцільною масою смальти, не поділеної на окремі кусочки. Мозаїку покладено на товстий шар цем'янкового розчину, яким також щільно затерто шви поміж фрагментами смальти та простір між останньою і кладкою стовпа.

Знайдений фрагмент підлоги не має характерного нахилу до стіни, що виникав внаслідок осадки кладки будови. Але під верхнім мозаїчним шаром є два нижні шари цем'янкового розчину (підготовленого для підлоги), які значно деформовані в напрямку стовпа.

---

[8] *Тоцкая И. Ф.* Наружные росписи Софии Киевской.— В кн.: София Киевская (Материалы исследований). Киев, 1973, с. 54—55; *Логвин Г. Н.* Новые наблюдения в Софии Киевской.— В кн.: Культура Средневековой Руси (в честь 70-летия М. К. Каргера). Л., 1974, с. 154—160; *Тоцька І. Ф.* Про час виконання розписів галерей Софії Київської.— В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 182—193; *Тоцька І. Ф., Єрко О. Ф.* Вказ. праця, с. 119—130.

За малюнком та кольором орнамент повторює мозаїчну підлогу, виявлену М. К. Каргером у північній частині трансепту [9].

Найцікавіше в розглянутому фрагменті підлоги те, що тут використано, крім смальти певної форми, великий «корж» смальти. Він прямокутний, з заокругленим торцем, причому цей край не різаний, а такий, яким його вийняли з посуду після варіння. Отже, ця деталь розширює наші відомості про смальтоваріння на Русі. Зауважимо, що великі неправильної форми куски смальти є в мозаїці підлоги головного вівтаря біля кладки синтрону. Очевидно, в давнину при укладанні мозаїчної підлоги під стінами, за межами основного малюнка, використовували браковані уламки смальт.

В галереях Софійського собору давню підлогу не знайдено. Але в західній частині колишньої внутрішньої північної галереї на значній площі зберігся цем'янковий розчин, який був основою для підлоги. В деяких місцях на ньому залишилися відбитки плит, але розмір їх встановити неможливо, хоч безпосередньо слідів підлоги в галереї не засвідчено. Наявність підготовчого цем'янкового шару вказує на існування тут в давнину покриття з облицювальних плит, що важливо для вивчення внутрішнього декору Софії Київської.

Як і попередні дослідники, ми знаходили під чавунними плитами серед сміття на першому поверсі фрагменти керамічних плиток шириною до 20 см, завтовшки 1,5 см з кольоровою поливою — жовтою, зеленою, чорною; серед них трапляються і двоколірні з розводами «під мармур».

Під час наших досліджень уточнено деякі конструктивні особливості підлоги собору. У головному вівтарі, на південний захід від престолу простежено розріз підготовчих шарів для мозаїчної підлоги. Вони збереглися під шаром майолікової підлоги XVII ст., що являє собою комбінацію з зелених лекальних та круглих поліхромних плит, складених на піщано-вапняковому розчині.

Підготовка під давню мозаїчну підлогу включала два прошарки цем'янкового розчину завтовшки 4—5 см кожний. Очевидно, нижній правив за «чорну» підлогу. Під ними лежить жовтий пісок. Ми знаходили пісок під шаром «чорної» підлоги з трансепті, в усипальниці. Отже, в XI ст. у Софійському соборі з метою запобігти деформації підлоги під нею було зроблено піщану подушку.

Таким чином, здобуто нові відомості про стародавню підлогу Софії Київської, розкрито нові сторінки первісного декоративного оздоблення інтер'єру храму.

И. Ф. ТОЦКАЯ

Новые исследования полов Софии Киевской

Резюме

В статье сообщаются результаты исследования полов Софийского собора в Киеве, проведенных в 1974—1975 гг.

На хорах здания обнаружены полы XI в., выполненные из керамических плит с двухцветной поливой (на темно-зеленом фоне желтые разводы «под мрамор»). Плиты квадратные, со стороной квадрата 0,70—0,71 м, толщиной — 5,5 см. Уложены на известково-цемяночном растворе. В трансепте обнаружен неизвестный ранее фрагмент мозаичного пола, представляющий собою геометрический орнамент из черных и желтых смальт. В бывшей северной внутренней галерее найдена подготовка под полы в виде слоя известково-цемяночного раствора. Отпечатки на растворе свидетельствуют о наличии плиток в древности.

В процессе исследования были изучены некоторые конструктивные особенности устройства древних полов, а также открыты фрагменты пола первой половины XVIII в.

[9] *Каргер М. К.* Указ. соч., с. 190.